

Plany Kamieńca Podolskiego do 1812 roku

Leszek Opyrchal

Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa

E-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Zarys treści: Plany Kamieńca Podolskiego można podzielić na dwie zasadnicze grupy: drukowane i rękopiśmienne. Pierwszy z drukowanych planów to miedzioryt Cypriana Tomaszewicza, wykonany już po upadku twierdzy w 1672 roku. Prawdopodobnie na jego podstawie wykonano szereg miedziorytów z wizerunkiem twierdzy autorstwa Nicolasa de Fer, Pierra Mortiera, Pietera van der Aa, Gabriela Bodenhra, które ukazywały się we francuskich, niderlandzkich i niemieckich atlasach-albumach. Zachowane plany rękopiśmienne dotyczą głównie okresu saskiego, kiedy to twierdza była rozbudowywana. Kilka planów wykonano wcześniej, m.in.: plan znajdujący się w Muzeum Czartoryskich w Krakowie, plan znajdujący się w Staatsbibliothek zu Berlin, plan znajdujący się w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Pozostałe plany rękopiśmienne powstały w XVIII i XIX wieku. Znaczna część z tych planów ma charakter projektowy. Po przejściu Kamieńca Podolskiego 2 maja 1793 r. w trakcie drugiego rozbioru Polski przez Imperium Rosyjskie powstaje szereg projektów, które znajdują się w archiwach rosyjskich. W 1812 r. Kamieniec Podolski przestaje być twierdzą.

Słowa kluczowe: Kamieniec Podolski, historia kartografii, plany fortyfikacji, plany miast

1. Wstęp

Kamieniec Podolski to najważniejsza twierdza południowych rubieży Rzeczypospolitej. Oślaiała ją skutecznie od XV do XVII w., kiedy to w 1672 r. została pozbawiona wojska i dlatego łatwo zdobyta przez wojska tureckie. Odzyskana w 1699 r. na mocy pokoju karłowickiego, umacniana przez Polskę w XVIII wieku, została oddana Rosji w trakcie drugiego rozbioru Polski w 1793 r. Umocnienia Kamieńca Podolskiego były modernizowane przez Rosję do 1812 r., jednakże twierdza traciła na znaczeniu, aż została zlikwidowana w 1812 roku.

Jak przystało na tak ważną twierdzę, posiada ona dość bogatą dokumentację w postaci planów drukowanych – miedziorytów oraz planów rękopiśmiennych. Mimo że plany posiadają bogatą literaturę, wiele z nich pozostaje nadal nieznanymi, a niektóre informacje, jak data powstania lub sygnatury podawane są nieściśle i wymagają zhumnej weryfikacji¹. Sam niestety także nie uniknąłem

¹ Na przykład Jan Adameczyk w swojej bardzo wartościowej książce – J.L. Adameczyk, *Fortyfikacje stałe na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Politechnika Świętokrzyska, Kielce 2004 –

błądów w artykule prezentującym listę planów Kamieńca². Do ważniejszych prac omawiających plany Kamieńca Podolskiego należą artykuły: Tadeusza Nowaka³, Jacka Czubińskiego i Justyny Tucholskiej⁴ oraz Mikołaja Petrowa⁵. Wiele reprodukcji planów podaje Olga Płamienicka⁶. Drukowane plany i rysunki Kamieńca Podolskiego zamieścił Leszek Opyrchał⁷. Ten sam autor podał listę znanych planów drukowanych i rękopiśmiennych⁸. Francuskie archiwa przeszukał pod kątem rękopiśmiennych planów ukraińskich twierdz Jarosław Matwijiszyn⁹.

Analizując okres do 1812 roku można zauważyć, że plany Kamieńca Podolskiego były tworzone w następujących celach:

- jako plany informacyjno-propagandowe,
- jako dokumentacja przeprowadzonych działań wojennych;
- jako materiał wywiadowczy,
- jako projekt budowlany lub sprawozdanie z wykonanych prac budowlanych,
- jako obiekty kolekcjonerskie.

Po 1812 roku Kamieniec Podolski przestaje być twierdzą. Powstające po tej dacie plany mają funkcję katastralną.

Celem niniejszej pracy jest dokonanie podziału planów Kamieńca Podolskiego według wyżej podanych celów. Zastosowany przy opisie skrót INT-nn,

podaje na s. 229–230 sygnatury planów Kamieńca Podolskiego zaczynające się od numeru zasobu (fond – ф) 386. Najprawdopodobniej popełniono pomyłkę i chodzi o numer zasobu 349.

² W pracy: L. Opyrchał, *Plany Kamieńca Podolskiego w bibliotekach i archiwach Świata*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, r. 61, 2016, nr 2, s. 89–110, oprócz błędnie podanych niektórych sygnatur planów (cytowanych za ukraińskimi autorami) znajdujących się w archiwach rosyjskich, podałem również, że plany nr 27–30 to rękopisy. W rzeczywistości jest to ten sam kolorowany miedzioryt.

³ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. 19, 1973, s. 139–186.

⁴ J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, 13-A, 2005, s. 47–71.

⁵ M. Petrow, *Istorična topografija Kamjancja-Podil'skogo kincja XVII-XVIII st. (Istoriografija. Dżerela)*, Кам'янець-Подільський, Абетка-Нова, 2002 (*М. Петров Історична топографія Кам'янець-подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*, Кам'янець-Подільський, Абетка-Нова, 2002).

⁶ O. Płamienicka, *Castrum Camenecensis Fortecja Kamjaniec*, Абетка, Кам'янець Подільський, 2012 (*О. Пламєницька, Castrum Camenecensis Фотеця Кам'янець*, Абетка, Кам'янець-Подільський, 2012).

⁷ L. Opyrchał, *Drukowane plany, grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski*, Wydawnictwa AGH, Kraków 2016.

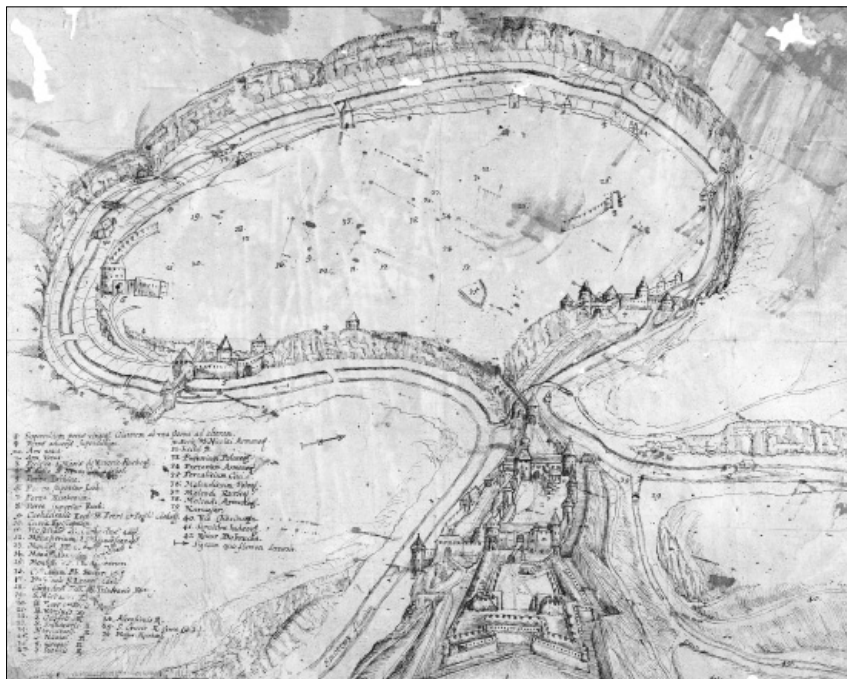
⁸ L. Opyrchał, *Plany Kamieńca Podolskiego...*, op. cit.

⁹ Ja. Matwijiszyn, *Żywopysni plany trjoch ukrajinijskich zamkiw – fortec z XVII w. (Bara, Medżyboża, Czygyryna) u Dyplomacycznomu archiwі Ministrestwa zakorodnych cpraw u Franciji*, „Istorične kartoznawstwo Ukrainy: Zb. Nauk. Prać”, Lwiv, Kijiv, Nju-Jork, Wyd M.P. Koć, 2004, s. 195–200 (Я. Матвішин, *Живописні плани трьох українських замків – фортець з 17 ст. (Бара, Меджибожа, Чигирин)* у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ у Франції, „Історичне картознавство України: Зб. Наук. праць”, Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид. М.П. Коць, 2004., s. 195–200); Ja. Matwijiszyn, *Kamjaneč i Chotyn na rukopysnych planach XVII–XVIII w.*, „Istorična topografija i sociotopografija Ukrainy: Zb. Nauk. Prać”, Lwiv 2006, s. 216–257. (Я. Матвішин, *Кам'янець і Хотин на рукописних планах XVII–XVIII ст.*, „Історична топографія і соціотопографія України. Зб. Наук. Праць” – Львів, 2006, s. 216–257).

oznacza, że cyfrowa kopia planu dostępna jest na stronie internetowej, a numer nn oznacza pozycję na załączonej liście stron internetowych.

2. Plany informacyjno-propagandowe

Do tej grupy planów można zaliczyć głównie plany drukowane, choć odszukany przez Rusłana Nahnybide¹⁰ rękopiśmienny plan Kamieńca (ryc. 1) również do niej się zalicza. Stanowi on pierwowzór miedziorytu Cypriana Tomaszewicza (INT-1) wykonanego już po upadku twierdzy w 1672 roku. Z kolei na jego

Ryc. 1. Plan miasta i zamku w Kamieńcu Podolskim, autor niezany, przed 1672 r., 313 × 393 mm. Archiwum Główne Akt Dawnych, zespół nr. 444, sygn. 407

podstawie wykonano szereg dalszych miedziorytów z wizerunkiem tej twierdzy. Autorami tych miedziorytów są: Nicolas de Fer (INT-4,5,8,9,10,11), Pierr Mortier (INT-3), Peter van der Aa (INT-13), Gabriel Bodenehr (INT-12) oraz Matheus Merian (INT-7). Ukazywały się one we francuskich, niderlandzkich

¹⁰ R. Nahnybida, *Nowi fortyfikacyjni obiekty kulturowi spadczyny wyjawieni na terytoriji NIAZ „Kamianiec”*, „Naukowi praci Kamjaniec-Podilskowo nacionalnowo uniwersitetu imieni Iwana Ogienska, Istoriczni nauki”, nr 7 (Р. Нагнибіда, *Нові фортифікаційні об’єкти культурної спадщини виявлені на території НІАЗ „Кам’янець”*, „Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”, Вип. 7, 2014) УДК 94:712.23(477.43):623.1/3, 2014, s. 105–126.

i niemieckich atlasach-albumach, jak: *Introduction a la fortification...*, *Les forces de l'Europe...*, *Curioses Staats und Kriegs Theatrum ...*, *La Galerie agreable du monde...*, czy *Theatri Europeai*, tom XIII. Są to publikacje poświęcone głównie zaprezentowaniu twierdz Europy, lecz oprócz pokazania fortyfikacji zawierają one często widoki panoramiczne oraz stroje ludzi zamieszkujących dany kraj. W atlasach Nicolasa de Fera plan Kamieńca Podolskiego nie pasuje do układu dzieła, gdyż jest to jedyny plan twierdzy znajdującej się w Europie środkowo-wschodniej. Świadczy to, że w swoim planie wydawniczym autor nie zamierzał omawiać twierdz tej części Europy. Prawdopodobnie zainteresowanie Kamieńcem Podolskim wynikało z szerokiej akcji propagandowej dotyczącej wojny, jaką toczyła Święta Liga z Imperium Osmańskim i dlatego wizerunek Kamieńca znalazł się w jego atlasach. Przebieg walk Świętej Ligi relacjonowany był w wielu ówczesnych książkach i drukach ulotnych, które często zawierały plany Kamieńca, np. Michele Luigi Mutii *La sagra lega contro la potenza Ottomana ...* (INT-6) lub Io. Jacobus de Rubeis (Giovanni Giacomo de Rossi) *Teatro della Guerra Contro Il Turco* (INT-2). Inne, jak Christoph Boethiusa *Ruhm-belorberter Kriegs-Helm...*, Jacoba Koppmayera; *Theatrum Cosmographico historicum* oraz Johanna Christoph Wagnera, *Delineationis provinciarum pannoniae et Imperii Turcici in oriente...* zawierają fantazyjne ryciny tej twierdzy. Ostatnie, drukowane plany Kamieńca (INT-17,18), autorstwa Johann Doriothei Sysang pochodzą z książki De Jonsaca, *Historie de Stanislas Jablonowski Castellan de Cracovie Grand General des armes de Pologne*, opisującej życie Hetmana Jabłonowskiego, a wydanej w 1774 roku.

3. Plany dokumentujące działania wojenne

Plany dokumentujące działania wojenne odnoszą się do dwóch wydarzeń historycznych: obrony Kamieńca Podolskiego w 1633 r. w trakcie najazdu Abazy paszy¹¹ oraz zdobycia Kamieńca w 1672 r. przez wojska osmańskie. Istnieją dwie wersje pierwszego planu: paryska – reprodukowana przez Aleksandra Prusiewicza¹², a mająca się znajdować w Archiwum Spraw Zagranicznych w Paryżu¹³ oraz krakowska, znajdująca się Bibliotece Czartoryskich¹⁴ reprodukowana przez Tadeusza Nowaka¹⁵. Drugi plan – zdobycia Kamieńca – ma także dwie wersje:

¹¹ L. Podhorecki, *Wojna polsko-turecka 1633–1634 r.*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. XX, 1976, s. 27–72.

¹² A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski – szkic historyczny*, Kijów 1915, s. 8.

¹³ Wymaga wyjaśnienia, czy ten plan jest nadal w paryskich zbiorach, gdyż Jarosław Matwijiszyn, omawiając plany fortec znajdujące się we Francuskim Archiwum Spraw Zagranicznych nie wspomina o tym planie. Ja. Matwijiszyn, *Żywopysni plany trzech ukraińskich zamków...*, op. cit.

¹⁴ sygn. 122/78/III

¹⁵ T. Nowak, *Fortyfikacje...*, op. cit., ryc. 1 i 2, s.143.

bolońską – omawianą i reprodukowaną przez Dariusza Kołodziejczyka¹⁶ oraz paryską – odszukaną przez Jarosława Matwijiszyna¹⁷, a znajdującą się w Service historique de la Défense (INT-19).

4. Plany stanowiące materiał wywiadowczy

Z końcem XVII i w XVIII wieku region Ukrainy a w szczególności Podola stanowił teatr wojenny dla kilku krajów: Rzeczypospolitej, Turcji, Szwecji, Rosji oraz Austrii. Dlatego plan najsilniejszej twierdzy południowych rubieży Rzeczypospolitej stanowił cenny materiał wywiadowczy. Obecnie w archiwach i bibliotekach obcych krajów znajduje się następująca liczba rękopiśmiennych planów Kamieńca Podolskiego: Austria – 7, Dania – 1, Hiszpania – 2, Niemcy – 10, Polska – 9, Rosja – 29¹⁸, Szwecja – 4, Wielka Brytania – 1, Włochy – 1.

Ciekawym przypadkiem planu przekazywanego obcym mocarstwom w celach wywiadowczych jest powstały około 1735 roku¹⁹, czyli w okresie rządów saskich, plan G. Hundta (imię nieznane) zatytułowany: *Plan de Kamjenec en Podolie*. Są cztery wersje tego planu: berlińska²⁰ (ryc.2), krakowska²¹, wiedeńska²² i moskiewska²³ (ryc. 3). Jedyna sygnowana jest wersja berlińska, czyli prawdopodobnie ona została wykonana na zlecenie króla Augusta III. Najprawdopodobniej później G. Hund zdecydował się na zlecenie obcych mocarstw wykonać kopie tego planu, których już na wszelki wypadek nie podpisał, aby nie było wiadomo, kto przekazuje niejawne informacje.

Nie tylko rękopiśmienne plany były przekazywane obcym mocarstwom. Bez wątpienia materiałem o charakterze wywiadowczym był anonimowy, kolorowany miedzioryt zatytułowany *Kamienieck Podolski Capitale du Palatinat de la Haute Podolie*. Znane są tylko cztery egzemplarze tego miedziorytu, które znajdują się obecnie w Warszawie²⁴ (INT-15), Wiedniu²⁵, Paryżu²⁶ (INT-16)

¹⁶ D. Kołodziejczyk, *O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwerendy w Bolonii*, „Barok. Historia – Literatura – Sztuka”, 1, 2001, s. 165–175, 173.

¹⁷ Ja. Matwijiszyn, *Kamjaneć i Chotyń...*, op. cit.

¹⁸ Do roku 1793, czyli do utraty Kamieńca Podolskiego na rzecz Rosji – 5. Całkowita liczba planów nie jest pewna. Możliwe, że jest ich więcej.

¹⁹ Na planie berlińskim podana jest data 1748, ale jest ona wyraźnie poprawiana i dlatego nie wiadomo czy jest poprawna. Według Tadeusza Nowaka (*Fortyfikacje i artyleria...*, s. 145) plan – wersja krakowska – powstał przed 1746 rokiem, a według Jacka Czubińskiego i Justyny Tucholskiej (*Historyczna kartografia...*, s. 55) w latach 1725–1735.

²⁰ Staatsbibliothek zu Berlin, S X 48811.

²¹ Biblioteka Czartoryskich, 122/77.

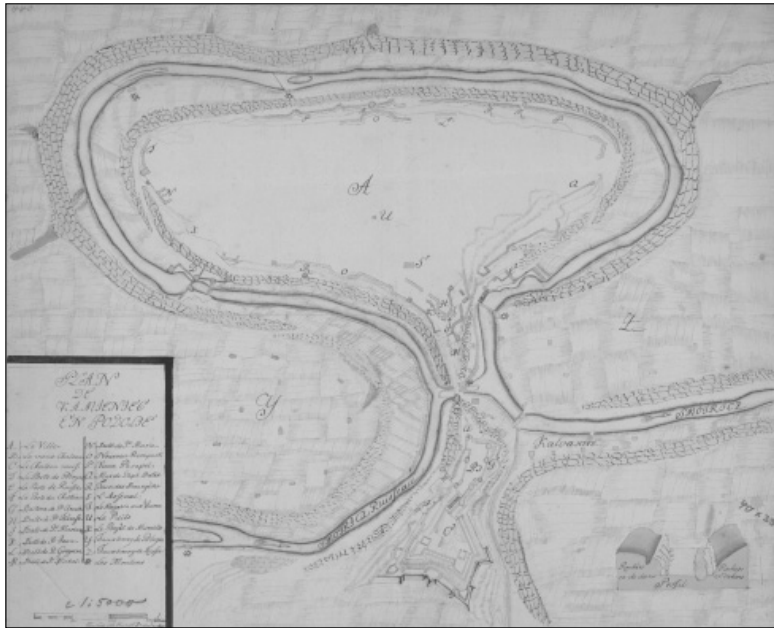
²² Österreichische Nationalbibliothek, ALB Port 228,30 Kar.

²³ Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 17, д. 595.

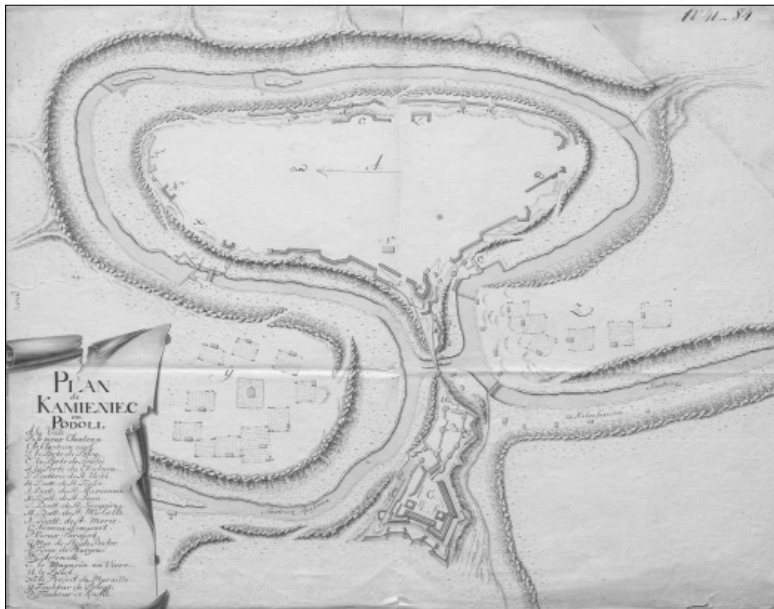
²⁴ Biblioteka Narodowa, ZZK 1 324.

²⁵ Österreichische Nationalbibliothek, FKB 1748 Kar.

²⁶ Bibliothèque Nationale de France, GE D-1031.

Ryc. 2. Berlińska, sygnowana wersja planu G. de Hundta pt. *Plan de Kamieniec en Podolie*, około 1735 r., 325 × 403 mm. Staadsbibliothek zu Berlin, S X 48811

Ryc. 3. Moskiewska, niesygnowana wersja planu G. Hundta pt. *Plan de Kamieniec en Podolie*, około 1735 r., 367 × 400 mm. Российский Государственный Военно Исторический Архив, ф. 349, оп. 17, д. 595

i Moskwie²⁷ oraz jedna rękopiśmienna kopia zamieszczona na mapie granic imperium osmańskiego (INT-35). Bez wątplenia plany znajdujące się obecnie w szwedzkim archiwum wojennym –Krigsarkivet w Sztokholmie (INT-26,27,28) i w austriackim Kriegsarchiv w Wiedniu także wykonywane były w celach wywiadowczych.

5. Plany budowlane

Znakomita większość zachowanych planów rękopiśmiennych dotyczy okresu po odzyskaniu Kamieńca w 1699 roku, kiedy to twierdza była rozbudowywana i modernizowana. Plany wykonywane były w celu projektowym, pokazania które fragmenty fortyfikacji należy wyremontować lub zbudować od nowa oraz w celu udokumentowania wykonanych prac budowlanych. Dla badaczy zmian fortyfikacji do szczególnie cennych należą te plany, które zostały wykonane ręką projektanta budowli obronnych. Należą do nich: plan Andrzeja Glowera zatytułowany *Plan Dealineatio accurata fortalitii Camenecencis*, powstały w latach 1706–1707²⁸, czyli tuż po odzyskaniu twierdzy, zaraz na początku rozbudowy fortyfikacji; J. Bonnenlevay'a²⁹ powstały w 1720 r. (INT-29); Christiana Dahlke z 1736 r. pt. *Plan vor der Gräntz-Festung Kamieniec*³⁰, znajdujący się w Staatsbibliothek zu Berlin, sygn.: S X 48809; *Planta Kamieńca Podolskiego* z około 1735 r. autorstwa wieloletniego komendanta i budowniczego kamienieckiej twierdzy Jana de Wite (INT-30) oraz znajdujące się w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowo-Historycznym w Moskwie plan Jana Schüllera³¹ i dwa plany Jana Bakałowicza³², wszystkie reprodukowane przez Olgę Płamienicką³³. W połączeniu z innymi, rękopiśmiennymi osiemnastowiecznymi planami dają one możliwość usystematyzowania zmian, jakie zachodziły w poszczególnych elementach fortyfikacji. W 1793 r. Rzeczpospolita traci Kamieniec Podolski na rzecz Cesarstwa Rosyjskiego. Jednakże prace remontowe i koncepcje rozbudowy twierdzy trwają nadal, aż do 1812 roku, kiedy to Kamieniec przestaje być twierdzą. W tym okresie, czyli w latach 1793–1812 wykonano 24 plany³⁴, w większości o charakterze budowlanym. Niestety, zarówno wśród polskich jak

²⁷ Российский государственный военно исторический архив, ф. 486, оп. 17, д. 21999, dawniej ta sygnatura podawana była jako ф. BYA, д. 21999.

²⁸ L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t. XVI (LVII), 2015, nr 4 (254), s. 131–140.

²⁹ Jan lub Jakub

³⁰ Dane o planie za: E. Klemp *Kartographische Bestandsverzeichnisse 3, Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas*, Berlin 1976, poz. 808, s. 89.

³¹ Sygn.: ф. 349, оп. 17, д. 598. Nieautoryzowana wersja robocza planu Jana Schüllera znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, sygn. 122/76. W literaturze plan ten jest nazywany „Dużym planem Kamieńca Podolskiego”.

³² Sygn.: ф. 349, оп. 17, д. 599 oraz ф. 349, оп. 17, д. 648.

³³ O. Płamienicka, *Castrum Camenecensis...*, op. cit., s. 490–491, 496, 518–519.

³⁴ O tytu było mi wiadomo w styczniu 2017 r.

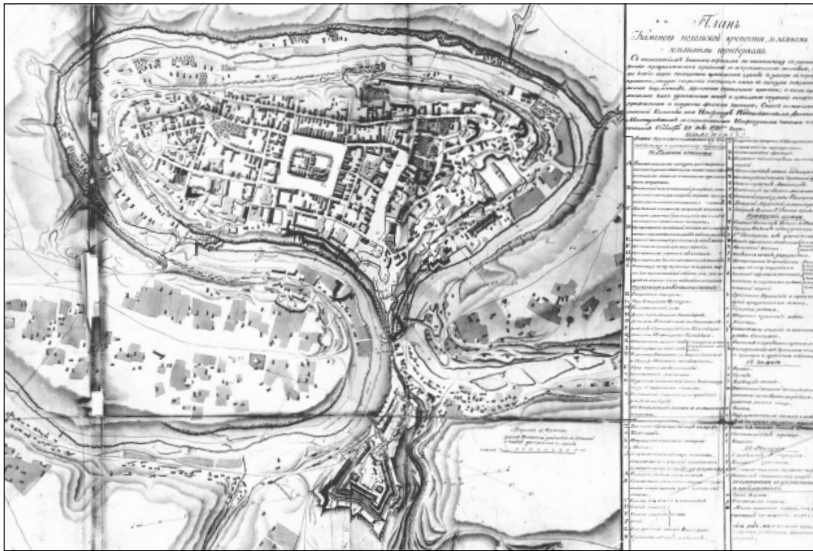

Рис. 4. План подпункownika D. Mieszczenkowa pt. Планъ Каменць подольской крепости зъ замкомъ и земмънымъ горнверкомъ (Plan twierdzy Kamieniec Podolski z zamkiem i ziemnym hornwerkiem), 22 września 1797 r., 1300 × 2500 mm. Росийский государственный архив военно-морского флота, ф. 3, оп. 24, с. 41, арк. 1 (fotografia ze zbiorów Olgi Płamienickiej)

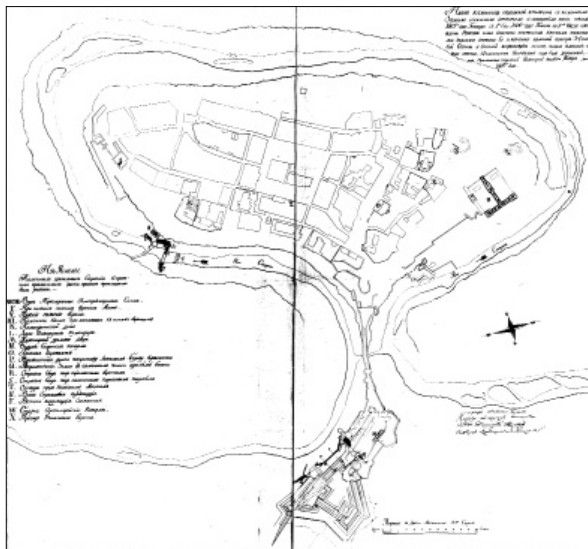

Рис. 5. Планъ Каменць подольской крепости съ кмннымъ замкомъ и земмьянымъ горнверкомъ (Plan twierdzy Kamieniec Podolski z kamienнымъ замкомъ i ziemnym hornwerkiem) z 1806 r., pokazujący zakres robót wykonanych w przeciągu 1805 roku. Archiwum i sygnatura nieznaną (fotografia ze zbiorów Narodowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego „Kamieniec”, nr. inw. 792–793)

i ukraińskich badaczy brak jest szczegółowych opracowań. Fotografie siedmiu planów z tego okresu opublikowała Olga Płamienicka³⁵, trzech Renata Król-Mazur³⁶, dwóch Mikołaj Petrow³⁷ i jednego Jacek Czubiński i Justyna Tucholska³⁸. Przykładowe, niepublikowane w polskiej literaturze plany z tego okresu pokazane są na rycinach 4 i 5.

6. Plany kolekcjonerskie

Część planów wykonana była w celach kolekcjonerskich i zostały one zebrane w atlasy. Najstarszy z nich (INT-21) znajduje się w atlasie Fryderyka V (1723–1766), króla Danii i Norwegii w latach 1746–1766. Kolejny to plan Johana Georga Starcka z 1695 r. (INT-22) znajdujący się w pierwszym tomie dwutomowego atlasu *Theatrum Urbium* zawierającym głównie kolorowane miedzioryty pochodzące z innych wydawnictw. Atlas Johana Fürstenhoffa ma już bardziej militarny charakter. Zebrano w nim rękopiśmienne plany bitew oraz twierdz, między innymi Kamieńca Podolskiego (INT-25).

Do planów kolekcjonerskich należy także zaliczyć rękopiśmienne plany duńskiego podróżnika Karstena Niebuhra. Pierwszy z nich jest szkicem (INT-33), drugi starannym rysunkiem, przygotowanym do wykonania miedziorytu (INT-34), który prawdopodobnie miał ilustrować jego opisujące bliskowschodnią podróż dwutomowe dzieło: *Reisebeschreibung von Arabien und anderen umliegenden Ländern*, wydane w Kopenhadze w latach 1774–1778. Niestety, plan Kamieńca Podolskiego nie został w nim umieszczony.

7. Podsumowanie

Łącznie przeanalizowano 86 planów drukowanych i rękopiśmiennych. Poniżej przedstawiono liczebność w poszczególnych grupach. Oczywiście jest możliwe, że jeden plan pełnił podwójną funkcję, na przykład był planem budowlanym przekazywanym obcym mocarstwom w celach wywiadowczych. Oto liczba planów:

- informacyjno-propagandowe – 31,
- dokumentujące działania wojenne – 4,
- stanowiące materiał wywiadowczy – 15,
- będące projektem budowlanym lub sprawozdaniem z wykonanych prac budowlanych – 37,
- kolekcjonerskie – 4.

³⁵ O. Płamienicka, *Castrum Camenecensis...*, op. cit., il. 55, s. 99, il. 54, s. 97, il. 405, s. 508–509, s. 597, il. 418, s. 526–527.

³⁶ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Awalon, Kraków 2008, jeden między s. 304 i 305 oraz dwa – między s. 480 i 481.

³⁷ M. Petrow, *Istoryczna topografia...*, op. cit., rys. nr 115, s. 209, rys. nr 116, s. 211.

³⁸ J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia...*, op. cit., il. 14, s. 61.

Cyfrowe kopie planów Kamieńca Podolskiego

Niektóre cyfrowe kopie planów Kamieńca Podolskiego można znaleźć na następujących stronach internetowych:

1. Plan Cypriana Tomaszewicza, <http://polona.pl/item/404622/0/> (dostęp 03.12.2016)
2. Plan Giovanniego Giacomina de Rubeis, <http://polona.pl/item/17516572/0/> (dostęp 03.12.2016)
3. Plan Pierra Mortiera, <http://polona.pl/item/17516599/0/> (dostęp 03.12.2016)
4. Plan Nicolasa de Fera – 1691, <http://polona.pl/item/17516596/0/> (dostęp 03.12.2016)
5. Plan Nicolasa de Fera – 1693, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-83.033A-43> (dostęp 03.11.2016)
6. Plan Michela Mutti, <http://dspace.bcuculuj.ro/handle/123456789/13349> (dostęp 03.12.2016). Jest to cyfrowa wersja (pdf) książki *La Sagra lega...*, plan znajduje się w tomie II, cz. 1, s. 77.
7. Plan Matthausa Meriana, <http://polona.pl/item/17516607/0/> (dostęp 03.12.2016)
8. Plan Nicolasa de Fera – niedatowany, numerowany, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-83.034-161> (dostęp 03.12.2016)
9. Plan Nicolasa de Fera – 1705, <http://www.swaen.com/item.php?id=16648> (dostęp 03.12.2016)
10. Plan Nicolasa de Fera – 1705, numerowany, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530780881> (dostęp 03.12.2016)
11. Plan Nicolasa de Fera – niedatowany, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-83.036-208> (dostęp 03.12.2016)
12. Plan Gabriela Bodenehra, <https://polona.pl/item/17516605/0/> (dostęp 04.12.2016)
13. Plan Petera van der Aa, http://www.internetculturale.it/jmms/iccviewer/iccuj.jsp?id=mag_GEO0022843&mode=all&teca=GeoWeb+-+Marciana, lub prościej: <http://www.internetculturale.it> i szukać pod hasłem „Kaminiek” (dostęp 03.12.2016)
14. Plan Jeana Covensa i Corneille Mortiera, http://forum.zamki-kreposti.com.ua/uploads/monthly_11_2012/post-1-0-49567400-1353248574.jpg (dostęp 03.12.2016)
15. Plan Kaminieck Podolski, <https://polona.pl/item/23143630/0/> (dostęp 04.12.2016)
16. Plan Kaminieck Podolski, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8439930x> (dostęp 06.10.2016)
17. Plan Joanny Doryty Sysang – zamek, <http://polona.pl/item/20519269/0/> (dostęp 04.12.2016)
18. Plan Joanny Doroty Sysang – miasto, <http://polona.pl/item/20519265/0/> (dostęp 04.12.2016)
19. Plan oblężenia Kamieńca w 1672 r. – paryski, https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/252-kamyanecpodilskij-planu.html, jest to kopia z publikacji.

20. Plan de Rubeis – rękopis, <http://polona.pl/item/31585149/0/> (dostęp 05.12.2016)
21. Plan Festung Kamieniec Podolski, <https://images.kb.dk/kortbog?b=43&s=60> (dostęp 05.12.2016)
22. Plan Starcka, http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/90025794/df_dk_0004134 (dostęp 05.12.2016)
23. Plan Darcy – paryski, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8492779z> (dostęp 05.12.2016)
24. Plan Benedykta Renarda, <https://www.royalcollection.org.uk/search/site/910300> (dostęp 05.12.2016)
25. Plan Johana Fürstenhoffa http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70300002/df_dz_0000457 (dostęp 05.12.2016)
26. Plan Johana Knüpfera, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0007245_00001 (dostęp 05.12.2016)
27. *Plan de la Ville Kamieniec*, https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/K0007244_00001 (dostęp 05.12.2016)
28. *Plan de la ville chateau et fort de Kamieniek*, sok.riksarkivet.se/bildvisning/k0007246 (dostęp 05.12.2016)
29. Plan J. Bonlewiego, <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070709> (dostęp 05.12.2016)
30. Plan Jana de Witte, <https://polona.pl/item/17516608/0/> (dostęp 05.12.2016)
31. Plan G. Hundta – krakowski, <http://cyfrowe.mnk.pl:8080/dlibra/docmetadata?id=13185&from=publication> (dostęp 03.04.2017)
32. Plan Sigismundta Corporala, <http://polona.pl/item/34422595/0/> (dostęp 05.12.2016)
33. Plan Niebuhra – 1, <http://dibiki.ub.uni-kiel.de/viewer/image/PPN72216016X/72/> (dostęp 05.12.2016)
34. Plan Niebuhra – 2, <http://dibiki.ub.uni-kiel.de/viewer/image/PPN72216016X/73/> (dostęp 05.12.2016)
35. Plan na mapie osmańskich granic, <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000063483> (dostęp 15.01.2017)

Podziękowanie

Serdecznie dziękuję Pani profesor Oldze Płamienickiej oraz Rusłanowi Nahnybidzie za pomoc w uzyskaniu kopii planów Kamieńca Podolskiego.

Starodruki

1. P. van der AA, *La galerie agréable du monde, où l'on voit en un grand nombre de cartes très-exactes et de belles tailles-douces les principaux empires, royaumes, républiques, provinces, villes, bourgs et fortresses avec leur*

situation, et ce qu'elles ont de plus remarquable; les îles, côtes, rivières, ports de mer et autres lieux considerables del'ancienne et nouvelle géographie; les antiquitez, les abbaies, églises, académies, collèges, bibliothèques, palais, et autres edifices, tant public que particuliers, comme aussi les maisons de campagne, les habillemens et moeurs des peuples, leur religion, les jeux, les fêtes, les cérémonies, les pompes et les magnificences; item les animaux, arbres, plantes, fleurs, quelques temples et idoles des païens et autres, raretez dignes d'être vuës, dans les quatre parties de l'univers; divisée en LXVI tomes. Les estampes aiant été dessinées sur les lieux et gravées exactement par les célèbres Luyken, Mulder, Goeree, Baptist, Stopendaal, et par d'autres maîtres renommez, avec une courte description qui précède chaque empire, roïaume etc. Et même avec le sommaire sous chaque planche. Le tout recueilli avec beaucoup de soin, de travail et de depense, pour l'utilité et pour le plaisir des amateurs de l'histoire et de la geographie. Cette partie comprend le Pologne, Prusse, Courlande & Moscovie. Le tout mis en ordre et executé à Leide, par Pierre van der Aa, marchand libraire, imprimeur de l'université et de la ville, Leida 1729.

2. G. Bodenehr, *Curioses Staats und Kriegs Theatrum durch Unterschiedliche, Geographische, Hydrographische, Topographische, Chronologische, Genealogische, Historische Carten, Abrisse und Tabellen Erlaetert und zu Bequemem Gebrauch Ausgefertiget, Augspurg*, miejsce wydania: Augsburg, data niewidoczniõna (po 1699).
3. G. Bodenehr, *Force d'Europe, oder Die Merckwürdigst- und Fürnehmste, meistentheils auch Ihrer Fortification wegen Berühmteste Stætte, Vestungen, Seehæfen, Pæsse, Camps de Bataille, in Europa, Welche Ihren Königreichen und Landschafften in Fridens Zeiten zu Nuz und Zier, in Kriegs Läuften zum Schuz und Wehr dienen, in 200. Grundrissen, nach Verschiedenen, meistens aber und soviel man hab-hafft werden können, neuesten Fortificationen, zu Bequemem gebrauch und Verwundersamen Belustigung verlegt und heraus gegeben von Gabriel Bodenehr, Augsburg 1720.*
4. Ch. Boethius, *Ruhm-Belorberter und Triumph-leuchtender Kriegs-Helm Dero Röm. Käiserl. auch zu Hungarn und Böhmen Kön. Maj. und Dero sämtlichen Hohen Bunds-Verwandten wider den blut-besprengten Türckischen Tulband. Das ist: Warhafftiger Historischer Grund-Bericht aller derer Gott-gesegneten Kriegs-Actionen, welche so wol wider die Ungarische Malcontanten, zeitwährender derselben Empörung als wider den allgemeinen Erbfeind, den Türcken, beydes vor und nach dem denckwürdigsten Entsatz der Käyserlichen Residentz-Stadt Wien vorgenommen, und zu allerhöchstgedachter Römisch-Käyserlichen Majestät, wie auch Dero hohen Alliirten, unsterblichen Glori bishero, Gott Lob! sieghafft, nicht weniger in Belägerungen, als grossen und kleinen Treffen und Scharmützeln fortgeföhret worden.*

- Nebst einer kurtzen Vor-Erzehlung derer von unterschiedlichen Türckischen Sultanen erlittenen Anfechtungen des Königreichs Ungarn und einem doppelten Anhang von der Halb-Insel Morea: ans Liecht gesetzt von Christophoro Boethio. Wobey auch veil Kupfer fürnehmer Herren Conterfeyte und Wappen zu schauen. Omawiany rysunek znajduje się w części trzeciej o nieco innym tytule: Des Glantz-erhöheten und Triumph-leuchtenden Kriegs Helms Römisch-Käiserl. Maiestät und Dero Hohen Bunds-Verwandten wider den Mahometischen Tulbant. Dritter theil: Darinn die Sieg-reiche Streiche Län-der Städte und Vestungen so im Jahr 1687. und 1688. von den sieghafften Römisch-Käiserlichen und Venetianischen Waffen erstritten worden; Nebst solcher Oerter ausführlichen Beschreibung entworffen und mit läuffiger doch wahrhaffter Feder erzehlt Von Christophoro Boethio Mit vielen Kupf-fern gezieret, Norymberga 1688.*
5. N. de Fer, *Introduction à la fortification Dediée a Monseigneur le Duc de Bourgogne Par sontres humble serviteur de Fer*, Paris 1691.
6. N. de Fer, *Les forces de l'Europe, ou description des principales villes; avec leurs fortifications. Dessignées par les meilleurs ingenieurs, particulierement celles qui sont sous la domination de la France, dont les plans ont esté levez par Monsieur de Vauban, Lieutenant General, & premier Ingenieur des Armées de Sa Majesté, & aussi la description de tous les instrumens servans à la fortification, à l'attaque & deffense Camp devant une ville assiegée. Le tout recüeilli par les soins du Sr. de Fer geographe du Roy. Pour l'usage de Monseigneur le Duc de Bourgogne*, Paris 1695.
7. G. Gallet, *Las fuerças de la Europa, ó la descripcion de las principales ciudades, con sus fortificaciones señaladas y traçadas por los mejores ingenieros particularmente las que estan de baxo la domination de la Francia, cuyos llanos vienen traçados por el Señor de Vauban Tiniente General primero Ingeniero de las armadas de su Magestad Christianissima, y tambien, la descripcion de todos los instrumentos que sirven a la Fortification, laccomettimiento y defensa de las Ciudades juntamente los para la Artilleria, la manera de ordinar un Campo adelante una Ciudad cercada ò sitada. El todo recozido por el Señor de Fer Geographo del Re. Para el uso de Mi Señor el Duque de Borgoña, pimiera – octava parte*, Amsterdam 1700.
8. de Jonsac, *Histoire De Stanislas Jablonowski Castellan De Cracovie, Grand General Des Armees De Pologne En IV Tomes: Ouvrage intéressant, & qui peut servir de suite à l'Histoire de Sobieski de Mr. l'Abbé Coyer. Par monsieur de Jonsac de l'Academie des Arcades*, Lipsk 1774.
9. J. Koppmayer, *Theatrum Cosmographico historicum secundum. Anderer Schau-Platz. Der historischen Welt Beschreibung. In sich haltend etliche sonderbarliche neue traurig- und fröhliche Begebenheiten, mit eigentlicher Vorstellung der Wallachey, Moldau, Ukraine, Wohlin, Podolien, und deß*

starcken ohnfern Caminiek vobey, zu Bialogrod ins schwartze Meer lauf-fenden Niester-Fluß; dem curiosen Leser zur Nachricht und Belustigung, mit schönen wahren Original-Mappen und Kupffer-Figuren außgezieret, zu Le-sung der Zeitungen sonderlich dienlich, Augsburg 1686.

10. P. Mortier, *Les Forces de l'Europe, Asie, Afrique et Amerique, ou description des principales villes, avec leurs fortifications: Dessignées par les meilleurs ingenieurs, particuliere-ment celles qui sont sous la domination de la France, dont les plans ont esté levez par Monsieur de Vauban, avec la description de tous les instrumens servans à la fortifica-tion, à l'attaque & deffense des places, ensemble ceux qui servent pour l'artillerie, des magasins; la maniere de dresser un camp devant une ville assiegée, &c. Et ornées de plusieurs superbes edifices. Ouvrage necessaire pour toutes sortes de personnes. Le tout mis en ordre par les soins de Pierre Mortier*, Amsterdam 1702.
11. M. Merian, *Theatri Europaei Continuati Dreyzehender Theil. Das ist: Abermalige Außführliche Fortsetzung Denck und Merckwürdigster Geschichten: Welche, ihrer gewöhnlichen Eintheilung nach, an verschiedenen Orten durch Europa, Wie auch in denen übrigen Welt-Theilen, vom Jahr 1687. an biß 1691. sich begeben und zugetragen. Insgesamt auß der Sachen, und dero warhafften umständlichen berlauff/ vermittelt von hohen Orten ge-suchten/ und communicirten Actis und Urkunden zusammen gezogen; Auch mit vielen darzu nöthigen Kupffer-Stücken und Bildnüssen außgezieret, und verlegt Durch Matthaei Merians Sel. Erben. Frankfurt am Maeyn. Gedruckt bey Johann Görlin*, Frankfurt am Main 1698.
12. M.L. Mutii. *La sagra lega contro la potenza Ottomana. Successi delle armi imperiali, polacche, venete, e moscovite. Rotte, e disfatte di Eserciti de'turchi, tartari, e ribelli; assedii, e prese di città piazze, e castelli; acquisti di provincie, e di regni; ribellioni, e solleva-zioni nella Monarchia Ottomana; origine della ribellione degl' Ungari, e techly; tutti gli accidenti successivamente sopraggiunti dall' anno 1683. fino al fine del 1691. Con una distinta descrizione di tutte le città, e fortezze dell'Austria, Ungaria, Transilva-nia, Schiavonia, Bossina, Croazia, Dalmazia, Rascia, Servia, Bulgaria, Croazia, e Morea. Historia fatta porre in luce da Michele Lugi Mutii arricchita da cinquantatrè ritratci de' comandanti della Sagra Lega, e settantauna città prese della stes-sa a' Turchi, scolpite al naturale nell' alma città di Roma. Con l'indice delle cose notabili ritratti, e fortezze. Dedicata all'illustriss des eccellentiss. Sig. Antonio Grutther Duca di Santa Severina &c.*, Napoli 1692.
13. G.G. de Rossi, *Teatro della guerra contro il Turco : dove sono le piante, e le vedute delle principali città, e fortezze dell'Ungaria, Morea, e daltre provincie, con glassedii, e conquiste fatte dallarmi cristiane sotto il felice pontificto di nostro signore papa Innocenzo XI*, Roma 1687.

14. J.Ch. Wagner, *Johann Christoph Wagners Norimberg. Delineationis Provinciarum Pannoniae et Imperii Turcici in Oriente: Oder Grundrichtigen Beschreibung deß ganzen Aufgangs sonderlich aber deß Hochlöblichen Königreichs Ungarn und der ganzen Türckey etc. Anderer Theil. Inhaltend ein historische Beschreibung deß Ottomannischen oder Türckischen Reichs Ursprung und Wachsthum desselben gegen vielen Ländern sonderlichen aber gegen ermeldtem Königreich Ungarn bißhero außgeübten Tyrannischen Feind- und Gewaltthätigkeiten. Mit Beyfügung was zu solchen Zeiten in der Welt denckwürdiges sich zugetragen, wie auch Vorstellung der jenigen Städten, deren in obgedachter historischer Beschreibung Meldung geschehen. Dem curiosen Leser zu lieb und Nachricht Belustigung und Nutzen, aus den bewährtesten historienschreibern solcher Länder durchgereisten eigener Erfahrung und in offenen Druck gegebenen Reiß-Beschreibungen besten Fleisses zusammen getragen und mit Landkarten Kupfer-Figuren der vornehmsten Städten Schlössern Früchten und Raritäten etc. außgezieret daß solches nicht allein zur Betrachtung der Welt-Händeln sondern auch bey Lesung der Novellen und Zeitungen sehr bequem- und dienlich seyn wird indeme die vornehmste Städt von denen etwas denckwürdiges in denselben fürkommen möchte in diesem Tractat beschrieben und in Kupffern vorstellig gemacht werden. Anjezo aufs neue übersehen corrigirt und vermehrt mit einem außführlichen Bericht von dem Anfang, Fortgang und heutigen Beschaffenheit der Mahometischen Religion und denen Türckischen Secten wie solche von Busbekio Della Valle und Ricaut beschrieben werden, Augsburg 1687.*
-

Plans of Kamieniec Podolski until 1812

Leszek Opyrchal

Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa

E-mail: leszek.opyrchal@wat.edu.pl

Summary: Kamieniec Podolski was the most important fortress of the southern rim of the Polish-Lithuanian Commonwealth. It effectively shielded it from the fifteenth to the seventeenth century, when it was deprived of its army in 1672 and is easily captured by the Turkish army. Recovered in 1699 under the term of peace agreement in Karłowice. Strengthened by Poland in the eighteenth century. As such an important fortress, it possesses quite rich documentation in the form of printed plans – copper engravings and manuscript plans. The article discusses

the preserved printed and manuscript historical plans of Kamieniec Podolski. The division of plans is introduced according to the functions to be performed. It has been shown that number of information-propaganda plans – 31, documenting war – 4, being intelligence – 15, being a construction project or a report on construction works – 37, collectors – 4.

Keywords: Kamieniec Podolski, history cartography, plans of fortifications, plans of town
